JAHON IQTISODIYOTINI GLOBALLASHUV OMILLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

To‘rtko‘l fakulteti Iqtisodiyot: tarmoqlar va

sohalar yo‘nalishi 3-kurs bakalavriyat talabasi

Tovbekov Shoxrux Sultan o‘g‘li

Annotatsiya: Ushbu tezis jahon iqtisodiyotining globallashuv jarayonini uning harakatlantiruvchi omillari va tarixiy rivojlanish bosqichlari kesimida tahlil qiladi. Maqsad globallashuvning texnologik, institutsional va bozor mexanizmlari orqali qiymat zanjirlari, savdo va kapital oqimlariga ta’sirini asoslashdir. Metodologiya sifatida qiyosiy-tarixiy yondashuv, institutsional tahlil va tizimli umumlashtirish qo‘llanadi. Ilmiy yangilik globallashuv bosqichlarini o‘lchovli mezonlar bilan ajratish hamda risk va imkoniyatlar muvozanatini izohlashdir.

Kalit so‘zlar: globallashuv; xalqaro savdo; global qiymat zanjirlari; transmilliy korporatsiyalar; institutsional integratsiya; moliyaviy oqimlar; raqamli iqtisodiyot

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, mazmunan, milliy xo‘jalik tizimlarining o‘zaro bog‘liqligi chuqurlashib, resurslar, tovarlar, xizmatlar, kapital, texnologiya va ma’lumotlar oqimining transchegaraviy xarakter kasb etishi bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayonni faqat savdo ulushining ortishi sifatida talqin qilish yetarli emas, chunki globallashuv bir vaqtning o‘zida ishlab chiqarishning fazoviy qayta taqsimlanishi, korporativ boshqaruvning transmilliylashuvi, moliya bozorlarining integratsiyasi hamda standart va qoidalar uyg‘unlashuvi orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun tezisning analitik vazifasi globallashuvni omillar tizimi sifatida ochib berish, uning bosqichlarini ajratish uchun mezonlar taklif etish va bosqichlararo o‘tish mexanizmlarini izohlashdan iborat. Globallashuv omillarini uch darajada izohlash maqsadga muvofiq: texnologik, institutsional va bozor-struktura omillari. Texnologik omillar ichida transport va logistika

xarajatlarining pasayishi, konteynerlash, aviayuk tashuvining kengayishi hamda raqamli aloqa infratuzilmasining keskin rivoji alohida o‘rin tutadi. Aynan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari transchegaraviy koordinatsiya xarajatlarini kamaytirib, korxonaga ishlab chiqarish jarayonini bosqichlarga ajratgan holda turli hududlarda joylashtirish imkonini berdi; natijada global qiymat zanjirlari shakllandi. Bu yerdagi asosiy nazariy g‘oya shundan iboratki, texnologiya nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, balki bozorlarga kirish xarajatlarini kamaytirish orqali raqobat geometriyasini ham o‘zgartiradi, ya’ni kim bilan va qayerda raqobatlashish masalasi qayta aniqlanadi [6]. Shuningdek, raqamlashtirish xizmatlar savdosini “nomoddiylashtirib”, masofadan turib ko‘rsatiladigan xizmatlar ulushini oshirdi; bu esa globallashuvning “ko‘rinmas” segmentini kuchaytirdi.

Institutsional omillar globallashuvning barqarorligi va yo‘nalishini belgilovchi “qoidalar arxitekturasi”dir. Xalqaro savdo rejimlarining liberallashuvi, tarif va notarif to‘siqlarning pasayishi, investitsiyalarni himoya qilish bitimlari, intellektual mulk himoyasi, texnik reglamentlar va standartlarning uyg‘unlashuvi transchegaraviy almashinuvni arzonlashtiradi va oldindan aytib bo‘ladigan qiladi. Bu jarayonda transmilliy korporatsiyalar faqat bozor subyekti sifatida emas, balki standartlar va amaliyotlar diffuziyasining tashuvchisi sifatida ham maydonga chiqadi: ular ta’minot zanjiri bo‘ylab sifat talablari, yetkazib berish intizomi, audit, ekologik va mehnat standartlarini joriy etadi, natijada institutsional yaqinlashuv ko‘pincha “pastdan yuqoriga” mexanizmlar orqali ham yuz beradi [4]. Institutsional tahlil shuni ko‘rsatadiki, globallashuvni tezlashtiruvchi qoidalar bilan bir qatorda, risklarni boshqaruvchi qoidalar ham muhim: makroprudensial nazorat, raqobat siyosati, ma’lumotlar xavfsizligi va logistika barqarorligi bo‘yicha talablar globallashuvning sifatini belgilaydi.

Globallashuvning rivojlanish bosqichlarini ajratishda faqat xronologik yondashuv yetarli bo‘lmaydi; bosqichlarni aniqlash uchun o‘lchovli mezonlar zarur. Taklif etiladigan mezonlar quyidagilar: jahon savdosining jahon YaIMga nisbati dinamikasi; to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi va zaxiralari; transchegaraviy moliyaviy aktivlar ulushi; global qiymat zanjirlarida oraliq mahsulotlar savdosi ulushi; transchegaraviy

ma’lumotlar oqimi intensivligi; xalqaro standart va kelishuvlar qamrovi. Ushbu mezonlar asosida globallashuvni shartli ravishda to‘rtta yirik bosqichda izohlash mumkin.

Birinchi bosqich sanoatlashuv va transport inqilobi bilan bog‘liq 19-asr oxiri va 20-asr boshidagi “dastlabki integratsiya” davridir. Bu davrda bug‘ dvigateli, temir yo‘l va telegraf bozorlarning geografik kengayishiga xizmat qildi, xalqaro savdo va migratsiya faollashdi, biroq institutsional va moliyaviy integratsiya bugungi darajaga yetmagan edi. Ikkinchi bosqich urushlar va proteksionizm kuchaygan “parchalanish” davri sifatida tavsiflanadi: global almashinuvning keskin qisqarishi, kapital nazorati va bozorlarning segmentatsiyasi integratsiya mexanizmlarini zaiflashtirdi. Ushbu bosqichdan olinadigan analitik xulosa shuki, globallashuv avtomatik jarayon emas; u texnologiya bilan bir qatorda institutlar va ishonch infratuzilmasiga ham tayanadi.

Uchinchi bosqich 20-asr ikkinchi yarmi va 2000-yillargacha bo‘lgan “qayta globallashuv” davri bo‘lib, unda savdo liberallashuvi, mintaqaviy integratsiya, transmilliy korporatsiyalar ekspansiyasi va xalqaro ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllanishi jadallashdi. Bu davrda globallashuvning asosiy mexanizmi sifatida global qiymat zanjirlari paydo bo‘ldi: ishlab chiqarishning bosqichlarga bo‘linishi, “just-in-time” logistika, outsourcing va offshoring amaliyotlari kengaydi [2]. Natijada ko‘plab rivojlanayotgan iqtisodiyotlar sanoat ishlab chiqarishiga tez kirib bordi, biroq bu integratsiya ko‘pincha past va o‘rta texnologiyali segmentlardan boshlangani uchun, yuqori qo‘shilgan qiymatli funksiyalarga ko‘tarilish masalasi kun tartibiga chiqdi [3]. Mazkur davr tajribasi shuni ko‘rsatadiki, globallashuvdan barqaror foyda olish uchun faqat ochiqlik yetarli emas; inson kapitali, innovatsion ekotizim va institutsional sifat hal qiluvchi ahamiyatga ega [5].

To‘rtinchi bosqich 2008-yildan keyingi davrda kuchaygan “murakkab globallashuv” bo‘lib, u bir tomondan raqamli iqtisodiyot va xizmatlar savdosi kengayishi, ikkinchi tomondan ta’minot zanjirlari risklariga sezgirlik ortishi bilan tavsiflanadi. Moliyaviy bozorlar integratsiyasi yuqori darajada qolgan holda, risklarni qayta baholash, regionalizatsiya va zanjirlarni diversifikatsiya qilish tendensiyalari kuchaydi. Bu bosqichda globallashuvning sifat ko‘rsatkichlari muhimlashadi: barqaror logistika, texnik

moslashuvchanlik, ma’lumotlar oqimining tartibga solinishi hamda “yaqin masofadan ta’minlash” kabi strategiyalar kompaniyalar qarorida muhim omilga aylanadi. Analitik nuqtai nazardan, bu holat globallashuvning tugashi emas, balki uning mexanizmlari qayta sozlanishi, ya’ni xarajatlarni minimallashtirishdan risklarni minimallashtirishga tomon siljishidir.

Xulosa qilib aytganda, jahon iqtisodiyotini globallashuvi texnologik taraqqiyot, institutsional uyg‘unlashuv va bozorlarning chuqurlashuvi kesishgan nuqtada yuzaga keladigan ko‘p omilli jarayondir. Uning bosqichlari integratsiya intensivligi va shakllari bilan farqlanadi: dastlabki integratsiya va parchalanish tajribalari institutlarning hal qiluvchi rolini ochib beradi; qayta globallashuv davri global qiymat zanjirlarini asosiy mexanizm sifatida maydonga chiqardi; murakkab globallashuv bosqichi esa risklar, barqarorlik va raqamli oqimlar ahamiyatini oshirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Krugman P. R., Obstfeld M., Melitz M. J. International economics: Theory and policy. Boston: Pearson, 2018. 800 p.

2. Gereffi G. Global value chains and development: Redefining the contours of 21st century capitalism. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 416 p.

3. Rodrik D. The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy. New York: W. W. Norton & Company, 2011. 368 p.

4. Дынкин А. А., Иванова Н. И. Глобальная экономика: учебник. Москва: ИНФРА-М, 2019. 512 с.

5. Ходиев Б. Ю. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Toshkent: Iqtisodiyot, 2017. 496 b.

6. Helpman E. Understanding global trade. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2011. 272 p.